

MURATBAY NÍZANOVTIŃ “DUSHPAN” ROMANÍDA QOLLANÍLGAN TOLIQ EMES GÁPLERDIŃ ÓZGESHELIKLARI

Kirkbaev Arislanbay Sultanbay uli

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Shet tilleri fakulteti 2-kurs

E-mail: arislanbayk@gmail.com

ABSTRACT

This article is about the usage of incomplete sentences in the novel of “Dushpan” (“The Enemy”) by Muratbay Nizanov. It also contains explanations about the importance of context to identify the subject, verb or any other parts of the sentence. Incomplete sentences are commonly used in dialogs.

Keywords: incomplete sentence, dialogs, simple sentences, complex sentences, parts of speech, replica in dialogs.

ANNOTACIYA

Bul maqala Muratbay Nızanovtıń “Dushpan” romanında qollanılğan tolıq emes gápler haqqında. Bul maqalada tolıq emes gáplerdiń baslawıshı, bayanlawıshı yamasa gáptiń basqa ağzaları haqqındağı túsindirmelerdi óz ishine aladı. Tolıq emes gápler kóbinese dialoglarda qollanıladı.

Gilt sózler: tolıq emes gáp, dialoglaró jay gápler, qospa gápler, sóz shaqapları, dialoglardağı replikalar.

1992, 1996-jılları shıqqan “Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis” kitabında ilimpazlar sistaksistiń jay gáplerge arnalğan bólimlerine túsindirme berip ótken. Tolıq hám tolıq emes gápler óz ara bir birine salıstırılıp úyreniledi hám qaraladı. Olardıń kóbinese dialoglarda keliwi keltirip ótıledi.

1996-jılı shıqqan “Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis” kitabında A. Najimov-“Tolıq hám tolıq emes gápler” bólimlerin jazğan hám sol bólimde tolıq hám tolıq emes gáplerge mısallar menen túsindirme bergen. 2009-jılı shıqqan “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis” kitabında da tolıq hám tolıq emes gápler tuwralı mağlıwmatlar berilgen.

Ózbek til biliminde 1992-jılı shıqqan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” hám sol atamadağı 2010-jılı shıqqan sabaqlarında sintaksis tarawı quramında jay gápler tuwralı túsiniqler berilgen berilgen.

Toliq emes gápler kóbinese dialoglar quramında ushirasadı hám toliq emes gápte qatnasıwı kerek bolǵan bólekler (gáp aǵzaları) aldınǵı replikada ayılǵan yaki sóylewshi menen tınlawshıǵa birdey túsiniqli boladı. Bul jaǵdaylardı “Dushpan” romanındaǵı dialoglar mısasında kórip shıǵamız:

...Biltır qızıldan satıp ákelgen botası otlap júrgen jerinen shıǵıp ketipti. Úsh kúnge deyin qıdırmaǵan jeri qalmadı.

-Qorańda turıp pa edi, ya satıp aldıp pa ediń-dep soradı Turar degen túyeshi ǵarrı onnan.

-Satıp alıp edim.

-He-e, onda bul dógerekti izlep hálek bolmay-aq qoy. Satqan adamińa bar, qashshan qorasın tapqan shıǵar. (3-bet)

Berilgen mısalda dialogdan aldın túsindirme keltirilip ótilmese gáp ne haqqında ekenligi bilinbey qaladı. Lingvistikalıq jaqtan birinshi replikadaǵı birinshi jay gáp iyesiz gáp bolǵanın ayta alamız biraq, gáptiń mánisin toliq túsindirip beriw ushın gáp ne haqqında ekenligin biliwimiz tiyis. Birinshi replikadaǵı qospa gáptiń birinshi sıńarı toliqsız gáp bolıp, onıń quramında baslawısh gáp aǵzası joq bolǵanlıqtan bayanlawısh arqalı kim yaki ne ayılıp atırǵanı túsindirilip berilmey tur. Ekinshi replikada bolsa birinshi jay gápte jáne sol jaǵday tákirarlanǵan. Yaǵnıy “-qorańda turıp pa edi,” (ne turıppa edi? Bota). Ekinshi replikada avtor gápi hám tuwra gáp qollanılǵan bolıp, avtor gápi inversiyaǵa ushırap qollanılǵan.

Úshinshi replikada “-Satıp alıp edim” gápi qurılısı jaǵınan jay gáp bolıp, mánisi jaǵınan xabar gáp. Gáp aǵzalarınıń qatnasına qaray feyil bir bas aǵzalǵı gáptiń iyesi belgili túri hám gápte qatnasıwı kerek bolǵan gáp aǵzalarınıń toliq yaki toliq emesligine qaray toliq emes gáp bolıp turıptı. Sebebi, gápte baslawısh joq. Yaǵnıy, gáp aǵzaları toliq qatnasqan jaǵdayda bul gáp “-Men satıp alıp edim” formasında boladı. “Men” baslawıshı tınlawshıǵa túsiniqli bolǵanlıǵı ushın ayılmay ketilgen.

Tórtinshi replikada bir jay gáp hám bir qospa gáp qollanılǵan bolıp, birinshi jay gáp hám qospa gáptiń jay gápleriniń barlıǵı toliq emes gápler bolıp esaplanadı. Sebebi, barlıǵınıń quramında toliq mánini ańlatıw ushın kerek bolǵan baslawısh gáp aǵzası joq. Yaǵnıy, “-He-e, bul dógerekti izlep áwere bolmay-aq qoy” jay gápinde “sen” baslawıshı túsirilip qaldırılǵan. Sonlıqtan bul gáp mánisi boyınsha feyil bir bas aǵzalǵı gáptiń iyesi belgili túri bolıp tur. Qospa gáptiń birinshi gápi de toliq emes iyesi belgili gáp bolıp turıptı “-Satqan adamińa bar”, “sen” baslawıshı qollanılmaǵan biraq kontekst arqalı bilinip tur. Qospa gáptin ekinshi jay gápi bolsa toliqsız iyesiz gáp bolıp turıptı. Sebebi, biz kontekst arqalı (“qashshan qorasın tapqan shıǵar”) gáptiń iyesi bolǵan baslawısh úshinshi bet birlikke tiyisli ekenligin bile alamız.

-Boladı kempir, boladı. Oń bolsın.

-Ózińe de oń bolsın, ǵarrı. (11-bet)

Bul replikada garrı: “Boladı, kempir, boladı. Oń bolsın” dep juwap beredi hám bul gáplerdi tallasaq birinshi gáp tolıq emes gáp, ekinshisi bolsa etiketlik tańlaq bolǵanlıǵı ushın kiris aǵza sıpatında tallanadı. Bul jerdegi tolıq emes jay gáptiń baslawısh “ol” bolıp, iyesi belgisiz gáp xızmetin atqarıp tur.

Aqırǵı replikada bolsa “-Ózińe de oń bolsın, garrı” lingvistikalıq birligi bir qaraganda tolıq emes gáptey bolıp tur, biraq bul etiketlik tańlaq xızmetin atqarıp tur.

“Áne, sonnan Qudaynazardıń murnınıń belinde azımaz tırtıq qaldı. Esesine atı kenegestiń mańlay qızın aldı. Búgin azanda Berikbay bajban betke barǵanda kún bultlasıp, arqası qurıstı. Azımaz baltırı qaqsap awırdı. Sonda murnındaǵı tırtıq qaytadan yadına tústi”(31-bet)

Bul mısalda dáslepki jay gáp tolıq gáp bolıp, ondaǵı Qudaynazar isimi, onnan keyingi tolıq emes jay gáplerdiń tolıqtırılıshı komponenti boladı. “Esesine atı kenegestiń mańlay qızın aldı”-Kim aldı?- Qudaynazar. “Búgin azanda Berikbay bajban betke barǵanda kún bultlasıp, arqası qurıstı” Kim barǵanda? -Qudaynazar, kimniń arqası qurıstı? -Qudaynazardıń.

Muratbay Nızanov óz shıǵarmalarında ápiwayı xalıqtıń sóylew tiline tán bolǵan sóylew stili jiyti qollanılǵan hám sonlıqtan onıń shıǵarmalarında tolıq emes gápler de jiyi ushırasadı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR: (REFERENCES)

1. Нызанов М . Душпан. (Роман)- Нөкис: «Қарақалпақстан». 2010. 264-бет
2. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы.- Нөкис: 1992
3. Ҳазирги қарақалпақ тили. Синтаксис.- Нөкис: Билим. 1996
4. Da'wletov A. Da'wletov M. Qudaybergenov M. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Sintaksis. Sabaqlıq. -No'kis.Bilim. 2009 296-bet
5. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: 1992
6. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili Darslik 5A220100 – Filologiya (o'zbek filologiyasi) bakalavri yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun tayyorlangan-Toshkent:2010